

INLEIDING: ONDERWIJS, LEVENSBESCHOUWING EN ETHIEK IN NEDERLAND EN VLAANDEREN

Gily Coene en Jan Verplaetse (Ethiek en Maatschappij) en Caroline Suransky en Wiel Veugelers (Tijdschrift voor Humanistiek)

Zowel in Nederland als in Vlaanderen staat de waardendiscussie op het gebied van onderwijs hoog op de politieke agenda, hoewel er duidelijk ook accentverschillen zijn op te merken. In Vlaanderen wordt recent vooral aandacht besteed aan culturele en levensbeschouwelijke diversiteit – met het hoofddoekendebat als de meest gemediatiseerde kwestie – terwijl in Nederland kwesties die verband houden met normvervaging en normoverschrijding van leerlingen de laatste tijd meer op de voorgrond staan. Niet alleen spelen er diverse waardendiscussies, maar zij doen zich ook op diverse niveaus voor, uiteenlopend van de grondwet tot de concrete onderwijspraktijk.

1. Levensbeschouwingen en onderwijs: een humanistisch perspectief

Levensbeschouwingen spelen nog steeds een grote rol in westerse samenlevingen. Veel landen worstelen dan ook met de vraag hoe onderwijs en levensbeschouwing zich tot elkaar verhouden. Deze vraag wordt des te meer prangend nu de levensbeschouwelijke diversiteit in veel landen toeneemt. Deze toegenomen complexiteit op het gebied van levensbeschouwingen komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in de wens van Islamitische groepen om eigen scholen te stichten, maar ook in de maatschappelijke noodzaak van burgers om met deze diversiteit om te kunnen gaan.

Vanuit een humanistisch perspectief is het belangrijk zichtbaar te maken dat een discussie over levensbeschouwingen en onderwijs niet alleen betrekking heeft op religies maar ook op niet-religieuze levensbeschouwingen als het humanisme. Bovendien legt het humanisme sterk de nadruk op autonomie; dit is de vrijheid om zelf op levensbeschouwelijk gebied keuzes te maken. De recent opgelaaide discussies over onderwijs en levensbeschouwing, vaak naar aanleiding van ‘incidenten’ leggen het accent veelal bij de instituties en bij de georganiseerde levensbeschouwingen en minder bij de vrijheid van individuen.

Een ander aspect van de relatie levensbeschouwing en onderwijs betreft de vraag van wie het onderwijs is. Van de samenleving, vaak verengd tot de overheid? Van de levensbeschouwelijke organisaties of van de ouders? Het is hier geen of/of vraag, maar een vraag naar de verhouding tussen de rol van de overheid, de levensbeschouwelijke organisatie en de ouders. Hoe zit het met de leerkrachten of docenten? Zijn zij passieve uitvoerders van door anderen bepaalde doelen of bezitten zij een te onderscheiden pedagogische, normatieve professionaliteit? Wat is hun pedagogische praktijk, hoe gaan zij om met diversiteit en met ethische dilemma's?

Het eerste deel van dit themanummer belicht diverse aspecten van de relatie levensbeschouwing en onderwijs, en gaat onder meer in op de organisatie en inhoud van het levensbeschouwelijk onderwijs in Nederland en Vlaanderen. Het tweede deel belicht ethische vragen in het bredere onderwijsveld, zoals de omgang met creationisme, thuis-onderwijs, nieuwe leervormen en normatieve professionaliteit van leerkrachten en docenten. In het laatste deel komen geluiden uit de praktijk aan bod. Daar wordt onder meer besproken hoe problemen als digitaal pesten kunnen worden aangepakt, hoe thuistaalonderwijs een meerwaarde kan vormen in de identiteitsvorming van jongeren, en hoe dilemma's in verband met gehoorzaamheid en verantwoordelijkheid in het onderwijs verschijnen.

2. Levensbeschouwing en onderwijs

In de eerste bijdrage geeft Bengt Verbeeck een historische en juridische bespreking van de grondwettelijke vrijheid van onderwijs, de neutraliteit van het gemeenschapsonderwijs en het meer recente diversiteitsbeleid in Vlaanderen. Met de overheveling van de onderwijsbevoegdheden in de gemeenschappen in 1988 werd de neutraliteit van het gemeenschapsonderwijs in de Belgische grondwet verankerd. Hieronder wordt onder meer de eerbied begrepen voor de filosofische, ideologische of godsdienstige opvattingen van de ouders en de leerlingen. Wat deze neutraliteit verder inhoudt is in deze grondwet niet verder gestipuleerd, maar wordt in de praktijk eerder in negatieve zin geïnterpreteerd. Dit betekent dat het beleid, de besturen en de leerkrachten van het gemeenschapsonderwijs zich er moeten van weerhouden bepaalde filosofische, ideologische of godsdienstige opvattingen te bevoordelen of op te leggen. Toch impliceert deze neutraliteit geen waardenvrijheid. Democratische waarden en het actief omgaan met diversiteit – het actief pluralisme – worden evenzeer fundamenteel bevonden.

Naar aanleiding van het hoofddoekende debat is de kwestie van de neutraliteit van het gemeenschapsonderwijs en de levensbeschouwelijke en culturele diversiteit in Vlaanderen volop in de belangstelling komen te staan. De vraag is wat de neutraliteitsvereiste impliceert voor het dragen van religieuze symbolen in het gemeenschapsonderwijs. Hoewel de Franse wet op de *laïcité* – die het dragen van ostentatieve religieuze symbolen door leerlingen in het openbaar onderwijs verbiedt – geen navolging vond in België, belet dit niet dat een zeer groot aandeel van de scholen in het gemeenschapsonderwijs een gelijkaardig verbod hanteren. Waar leerlingen of ouders naar de rechtbank stapten werden zij totnogtoe steeds in het ongelijk gesteld. In de praktijk bepaalt iedere school of scholengroep zelf of men het dragen van religieuze symbolen door leerlingen al dan niet toestaat.

Naast de vrijheid van onderwijs garandeert de grondwet ook het recht van leerlingen en ouders in het gemeenschapsonderwijs op levensbeschouwelijk onderricht naar keuze in één van de door de overheid erkende godsdiensten of levensbeschouwingen, hetzij de katholieke, protestantse, anglicaanse, orthodoxe, islamitische of joodse godsdienst, hetzij de niet-confessionele zedenleer. Ook Nederland kent de vrijheid van onderwijs en een systeem van levensbeschouwelijk onderwijs, al verschilt dit op diverse vlakken van de Vlaamse situatie. Zo betreft de verzuiling van het onderwijslandschap in Nederland diverse godsdiensten en denominaties, terwijl de religieuze verzuiling in Vlaanderen

overwegend katholiek is. In Nederland wordt gesproken van bijzonder onderwijs, dat is onderwijs op basis van een levensbeschouwing. Men spreekt van algemeen-bijzonder onderwijs wanneer de school gebaseerd is op een specifieke pedagogische visie. Daarnaast is er openbaar onderwijs. In Nederland staat het scholen vrij om naargelang hun pedagogische visie en denominatie het vak godsdienst en levensbeschouwing in te vullen. Openbare scholen bieden meestal een keuze aan tussen humanistisch vormingsonderwijs of godsdienst. Dit is voornamelijk het geval in het basisonderwijs, in het voortgezet (secundair) onderwijs maakt levensbeschouwing deel uit van diverse vakken, met uitzondering van het bijzonder onderwijs op religieuze grondslag.

Tegen deze achtergrond bespreekt Wiel Veugelers de relatie levensbeschouwing en onderwijs in Nederland en onderzoekt de vraag hoe docenten levensbeschouwing en godsdienst in Nederland uiting geven aan de verhouding en spanningen tussen de visies van de school, de leerlingen, hun ouders en de overheid. Veugelers onderscheidt een viertal modellen die de relatie levensbeschouwing en onderwijs uitdrukken, en toetst dit aan de hand van een kleinschalig empirisch onderzoek aan de onderwijspraktijk in katholieke en protestants-christelijke scholen. Het onderzoek laat zien dat de praktijk in de richting gaat van het ondersteunen van leerlingen bij hun persoonlijke identiteitsontwikkeling, dat leerlingen kennis maken met een diversiteit aan levensbeschouwingen en dat de school probeert de waardering van de diversiteit te bevorderen, maar dat de levensbeschouwelijke scholen toch blijven werken vanuit hun eigen levensbeschouwing. Veugelers geeft aan dat in het algemeen-bijzonder onderwijs scholen een vergelijkbare levensbeschouwelijke keuze voor het humanisme kunnen maken. Openbare scholen daarentegen worden geacht vanuit hun neutraliteit geen keuze te maken, en de leerlingen binnen democratische verhoudingen te ondersteunen in hun persoonlijke zelfgekozen levensbeschouwelijke ontwikkeling.

Eddy Borms belicht de identiteit van het levensbeschouwelijke vak niet-confessionele zedenleer. In Vlaanderen bestaat er nog steeds discussie over de vraag of dit vak de vrijzinnige-humanistische levensbeschouwing dient te vertegenwoordigen, dan wel of het een neutraal alternatief is voor de bestaande godsdienstige vakken. Deze tweeslachtigheid toont zich het duidelijkst in het kader van de opleiding van de leerkrachten niet-confessionele zedenleer. Kort na het Schoolpact van 1958 werd aan de toenmalige Rijksuniversiteit Gent de afdeling moraalwetenschap ingericht, die ondermeer zou instaan voor de opleiding van leerkrachten niet-confessionele zedenleer. Voor de oprichters van de moraalwetenschap, Leo Apostel en Jaap Kruithof, diende het vak niet-confessionele zedenleer een uitgesproken neutraal karakter te hebben en zich te richten tot alle leerlingen, ongeacht hun particuliere levensbeschouwing of godsdienstige overtuiging. 'De moraal als wetenschap is een cursus voor allen' dixit Apostel.¹ Hij was wel van oordeel dat naast dit vak nog een specifiek vak vrijzinnige ideologie diende te worden ingericht voor de niet-gelovigen². Borms betoogt echter dat het vak niet-confessionele zedenleer in de praktijk nooit een neutraal karakter heeft gekend, maar van meet af aan in de praktijk een humanistische en vrijzinnige inkleuring kende. Zijn bijdrage bespreekt verder

¹ Leo Apostel. *Pluralistische grondslagen van de moraalwetenschap*, Gent 1965; heruitgeven in *Ethiek en Maatschappij*, Dubbelnummer ter gelegenheid van 40 jaar Moraalwetenschappen aan de Gentse Universiteit, zesde jaargang, nummer 3-4, 2003, 98-144.

² Met 'vrijzinnig' wordt in Vlaanderen ongelovig bedoeld, in Nederland verwijst de term eerder naar een liberale interpretatie van een geloofsleer.

wat de vrijzinnig-humanistische levensbeschouwing inhoudt en hoe deze zich vertaalt in de organisatie en de leerplannen van het vak niet-confessionele zedenleer.

Christine van der Mars, Marco Otten en Gundalyn Hemmink onderzoeken het humanistische gehalte van twee levensbeschouwelijke lesmethodes in Nederland. Daaronder verstaan zij de lesmethoden die bijdragen aan onderwijs of vorming van leerlingen op gebied van zingeving en identiteitsontwikkeling. Deze vorm van onderwijs komt niet alleen aan bod in de levensbeschouwelijke vakken, maar ook in algemene vakken. Om te bepalen in welke mate een lesmethode humanistisch is, beroepen zij zich op het werk van Nimrod Aloni, die vier tradities onderscheidt in humanistisch onderwijs: de traditie van Bildung, de romantische of naturalistische traditie, de existentialistische en tenslotte de sociaal-kritische traditie. Opvallend is dat de ene methode meer op het proces is gericht, en een combinatie laat zien van de romantische en de existentiële traditie, terwijl de andere methode meer gericht is op de inhoud en Bildung combineert met een sociaal-kritische benadering. De auteurs pleiten voor het verbinden van beide invalshoeken.

3. Ethische reflecties op diversiteit

Onderwijs heeft als belangrijke maatschappelijke opdracht de gelijke kansen in de samenleving te garanderen en te bevorderen. Dat dit niet noodzakelijk wordt gerealiseerd door een strikt gelijke behandeling voor ieder kind te waarborgen wordt allang onderkend. Niettemin werpen zich heel wat vragen op over de mate waarin rekening moet en kan worden gehouden met de toenemende levensbeschouwelijke en culturele diversiteit in de samenleving.

Een discussie die de laatste tijd nogal oplaait, betreft de vraag of creationisme in het onderwijs moet of mag worden onderwezen. Lobbygroepen in de Verenigde Staten ijveren al geruime tijd voor het opnemen van de creationistische visie in de lessen biologie. Intussen is het debat ook naar Europa overgewaaid. In 2005 pleitte de Nederlandse Minister voor Onderwijs Maria van der Hoeven er nog voor om 'Intelligent Design' als een alternatief verklaringsmodel naast de evolutieleer van Darwin in het onderwijs aan te bieden. In 2007 nam een commissie van de Raad van Europa een ontwerp-resolutie aan die pleit voor een verbod op het onderwijzen van creationisme en op het gebruik van creationistisch lesmateriaal in de wetenschapslessen. De vraag in verband met creationisme in het onderwijs stelt zich recentelijk in Vlaanderen vooral naar aanleiding van de verspreiding van de islamitische variant van het creationisme.

Werner De Saeger onderzoekt in zijn bijdrage de situatie in het Vlaamse onderwijs en komt tot de conclusie dat gebruik van creationistisch lesmateriaal, het onderwijzen van creationisme of Intelligent Design in de lessen biologie niet expliciet verboden is. De Saeger pleit ervoor dat een duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen de wetenschappelijke lessen biologie en de godsdienstlessen. Volgens de Saeger kan creationisme alleen in de godsdienstlessen worden besproken en dienen er ook wettelijke bepalingen te worden uitgevaardigd die het gebruik van creationistisch lesmateriaal en het onderwijs van creationisme verbieden in de wetenschapslessen.

In Nederland wordt al geruime tijd melding gemaakt van een toenemende normvervaging en normoverschrijdingen bij leerlingen. In zijn bijdrage bespreekt Cees Klaassen het belang van morele moed van docenten voor het durven aangaan van morele discus-

sies met leerlingen. Hij baseert zich daarbij op een exploratief onderzoek in middelbare beroepsopleidingen in regionale opleidingscentra (ROC) in Nederland. Daaruit blijkt onder meer dat docenten morele moed een belangrijk gegeven vinden, zowel bij het handhaven van schoolregels als bij het stimuleren van de waardeontwikkeling, maar dat zij daarbij zelden voldoende steun ervaren van collega's of het schoolbestuur. Klaassen pleit er dan ook voor dat deze morele moed geen individuele zaak zou blijven, maar zou ondersteund worden door een doordacht pedagogisch schoolbeleid.

Jan Verplaetse werpt een ethische blik op de praktijk van het thuisonderwijs in Vlaanderen en Nederland. De leerplicht in België impliceert geen schoolplicht en het thuisonderwijs blijkt er recent aan belang te winnen. In Nederland geldt wel een schoolplicht, maar hierop kunnen uitzonderingen op grond van religieuze en levensbeschouwelijke bezwaren worden toegestaan. Duidelijke cijfers zijn niet voorhanden – heel wat thuisonderwijs verloopt vermoedelijk 'illegaal'. De auteur onderzoekt de diverse voor- en tegenargumenten en concludeert dat tolerantie van het thuisonderwijs aangewezen is en, in het geval van Nederland, de wettelijke criteria daartoe dienen te worden aangepast zodat thuisonderwijs het recht wordt van ieder kind. Anderzijds wordt wel een gedegen overheidstoezicht op de kwaliteit van dit thuisonderwijs gevraagd. Hiervoor beroept de auteur zich op het door Joël Feinberg geformuleerde principe dat ieder kind recht heeft op een open toekomst. Thuisonderwijs mag geen excuus vormen om kinderen fundamentele wetenschappelijke of maatschappelijke kennis en vorming te onthouden.

4. Waarden en diversiteit in de onderwijspraktijk

In het derde deel tenslotte worden enkele concrete praktijkvoorbeelden besproken. Alexandra Bronsveld belicht de praktijk van het vak levenskunde dat aan het Luzac Lyceum in Hilversum wordt gedoceerd. Een dergelijk vak beoogt een open dialoog met jongeren over sociale, existentiële en levensbeschouwelijke vragen. De auteur betoogt dat deze benadering van grote waarde is voor de identiteitsontwikkeling van jongeren en het bevorderen van hun zelfverantwoordelijkheid.

Luc Heyerick bespreekt de discussie en het recente experiment met betrekking tot thuistaalonderwijs in Vlaanderen. Via thuistaalonderwijs beoogt men meer gelijke onderwijskansen en meer positieve identiteitsontwikkeling bij allochtone leerlingen. Op dit moment wordt hun thuistaal op school vaak verboden of negatief bejegend. Heyerick licht de wetenschappelijke basis en de krachtlijnen van het in enkele Gentse scholen opgezette thuistaalproject toe.

Lotte Huijting, werkzaam bij het Try-Out-theater, bespreekt een bijzondere aanpak van internetpesten door middel van interactief theater, geïnspireerd op het forumtheater van Auguste Boal. Toeschouwers (spectators) worden daarbij actieve acteurs (spectators) en leren zich op deze manier in verschillende rollen in te leven.

Tenslotte belicht Anne- Marie van Rooijen hoe zij in als docente aan het Regionaal Opleiding Centrum (ROC) in Utrecht geconfronteerd wordt met dilemma's in verband met gehoorzaamheid en verantwoordelijkheid aan de kant van leerlingen.

De artikelen in deze gezamenlijke uitgave van het Vlaamse tijdschrift *Ethiek en Maatschappij* en het Nederlandse *Tijdschrift voor Humanistiek* laten zien dat zowel in Vlaan-

deren als in Nederland de relatie onderwijs, levensbeschouwing en ethiek zeer relevant en in beweging is. Ondanks veel overeenkomsten in thema's en perspectieven wordt ook duidelijk dat lokale, historische en sociaal-culturele ontwikkelingen de beleving van leerkrachten, ouders en leerlingen rond deze thema's in hoge mate beïnvloeden. Datzelfde geldt voor de mogelijkheden voor verandering. De bijdragen laten ook zien dat er op verschillende niveaus mogelijkheden zijn voor een humanistisch perspectief op onderwijs: op het niveau van de praktijk, van analyses, van initiatieven en van beleid. Verdere samenwerking tussen wetenschappers en docenten uit Vlaanderen en Nederland is niet alleen van belang om meer zicht te krijgen op mogelijkheden voor humanistische perspectieven op onderwijs, maar ook om te leren van elkaars ervaringen met het oog op een bredere humanistisch geïnspireerde educatieve gemeenschap.

Gily Coene is docente Moraalwetenschappen en Humanistiek aan de Vrije Universiteit Brussel.

Caroline Suransky is portefeuillehouder Onderwijs in het College van Bestuur en lid van de Educatie sectie van de Universiteit voor Humanistiek. Daarnaast is ze adjunct-directeur van het Kosmopolis Instituut van de UvH en voorzitter van het internationale 'Promoting Pluralism' kennisprogramma, een initiatief van Kosmopolis en het Humanistisch Instituut voor Samenwerking met Ontwikkelingslanden (HIVOS).

Prof. Dr. Jan Verplaetse is moraalfilosoof verbonden aan Universiteit Gent. Hij doceert er vakken over argumentatieleer, ethiek en moraalpsychologie.

Wiel Veugelers is als bijzonder hoogleraar educatie verbonden aan de Universiteit voor Humanistiek en als docent en onderzoeker aan het Instituut voor de Lerarenopleiding van de Universiteit van Amsterdam.